

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Λ. ΠΙΕΡΡΗΣ

ΑΠΟΛΛΩΝ ΕΠΙΚΟΥΡΙΟΣ ΣΤΙΣ ΒΑΣΣΕΣ

Θεός, Ναός, Τόπος

ΜΕΡΟΣ Α΄

Πελασγικά Προλεγόμενα
ΛΥΚΑΙΟΝ, ΠΑΡΡΑΣΙΑ, ΒΑΣΣΑΙ

Το Λύκαιο όρος στη ΝΔ Αρκαδία έχει βαρύνουσα χωρολογική και θρησκευολογική σημασία. Από την κορυφή του όπου ο βωμός του Λυκαίου Διός εποπτεύεται όλη η εσωτερική Πελοπόννησος ως μια μεγάλη λεκάνη, αρχαία φιάλη, οριζόμενη περίξ από τις οροσειρές του Ερύμανθου, Χελμού και Ζήρειας προς βορρά και βορειοανατολικά, τα όρη που χωρίζουν την Αρκαδία από την Αργολίδα ΒΑ και ανατολικά, τον Πάρωνα και τον Ταΰγετο ανατολικά και νοτιοανατολικά. Στο τεταρτημόριο του ορίζοντα από νότια μέχρι δυτικά η γη κυματώνεται σε μια θάλασσα από βουνά μέχρι τη Μεσόγειο και το Ιόνιο. Στα Βορειοδυτικά, προς την Ήλιδα, η θέα κλείνεται από παρακείμενες κορυφές.

Το Λύκαιο ονομαζόταν και ήταν ο (Αρκαδικός) Όλυμπος, η Ιερά των Αρκάδων κορυφή (Παυσανίας VIII 38, 2). Αργυρά νομίσματα Αρκαδικά φέρουν εικόνα του Λυκαίου Διός και επιγραφή ΟΛΥΜ, πιθανότερα αναφερόμενα στον Αρκαδικό Όλυμπο παρά στην περίοδο που οι Αρκάδες κυριάρχησαν στην Πισάτιδα και τέλεσαν τους Ολυμπιακούς Αγώνες, Ολυμπιάς 104n (Cf. W. Immerwahr, *Die Kulte und Mythen Arkadiens*, I, p. 2).

[Υπήρχαν 6 Όλυμποι. Σχόλια, Απολλώνιος Ρόδιος, Αργοναυτικά I, 598-9. Στον άγριο Αρκαδικό Όλυμπο φαίνεται ότι κατασπαράχθηκαν από θηρία οι ανθρωποφάγες (θηλυκές) ίπποι του (Θρακός) Διομήδους, τις οποίες ο Ηρακλής έδωσε στον Ευρυσθέα και αυτός τις άφησε ελεύθερες. Απολλόδωρος, Βιβλιοθήκη, II 97].

Η περιοχή του Λυκαίου ονομαζόταν Παρρασία (v. κατωτέρω). Ο ωκεανός βουνών και λόφων προς τα νότια, νοτιοδυτικά και δυτικά του

Λυκαίου εμφανίζεται σαν έντονες, πολυσχιδείς πτυχώσεις του πέπλου της γης, στενές ή πλατύτερες, ρηχότερες ή βαθιές, κοιλάδες και χαράδρες. Αυτή η έκταση, ιδίως στην αμεσότερη γειτνίαση του Λυκαίου, καλείτο *Βάσσαι* (στον πληθυντικό). Βήση (ιωνικά), Βάσσα (δωρικά) είναι κοιλάδα ή χαράδρα, πτύχωση, σαν αυτή του Πλείστου κάτω από τους Δελφούς, η οποία και έτσι περιγράφεται στον Ομηρικό Ύμνο προς Απόλλωνα (νν. 282-6) ως χαρακτηριστική του επιλεγμένου από τον θεό τοπίου.

ἴκειο (sc. συ, ο Απόλλων) δ' ἔς Κρίσην ὑπὸ Παρνησὸν

νιφόεντα

κνημὸν πρὸς ζέφυρον τετραμμένον, αὐτὰρ ὑπερθεν

πέτρη ἐπικρέμαται, κοίλη δ' ὑποδέδρομε βῆσσα

τρηχεῖ· ἔνθα ἄναξ τεκμήρατο Φοῖβος Απόλλων

νηὸν ποιήσασθαι ἐπήρατον εἶπέ τε μῦθον.

Βωμός του Διός είναι η ίδια η κορυφή, κώνος ομφαλοειδής, φαλλός και τύμβος όπως έχω εξηγήσει επί των Δελφικών. Ακριβώς περιγράφει ο Πausανίας VIII, 38, 7: ἔστι δὲ ἐπὶ τῇ ἄκρᾳ τῇ ἀνωτάτῳ τοῦ ὄρους γῆς χῶμα, Διὸς τοῦ Λυκαίου βωμός, καὶ ἡ Πελοπόννησος τὰ πολλά ἐστὶν ἀπ' αὐτοῦ σύνοπτος· πρὸ δὲ τοῦ βωμοῦ κίονες δύο ὡς ἐπὶ ἀνίσχοντα ἐστήκασιν ἥλιον, αἰετοὶ δὲ ἐπ' αὐτοῖς ἐπίχρυσοι τὰ γε ἔτι παλαιότερα ἐπεποίηντο. ἐπὶ τούτου τοῦ βωμοῦ τῷ Λυκαίῳ Διὶ θύουσιν ἐν ἀπορρήτῳ.

Ἐχουν βρεθεί, στη ρίζα και προς τα ανατολικά του κώνου οι βάσεις των δύο κίωνων που αναφέρει ο Pausanias. Οι επίχρυσοι αετοί είχαν απωλεσθεί ήδη προ των χρόνων του.

Ίσως ήσαν οι δυο αετοί του Λυκαίου Διός, στην αγορά της Μεγαλόπολης (Pausanias VIII, 30, 2). Προ του τεμένου αυτού (περίβολος λίθων χωρίς είσοδο) ίστατο το κολοσσικό χάλκινο άγαλμα του Επικουρίου Απόλλωνος που είχε μεταφερθεί από τις Βάσσες όταν συνοικίσθη η Μεγαλόπολις (VIII, 30, 3-4). Εντός ίστατο μαρμάρινο άγαλμα του Πανός με την επίκληση «Σινόεις», ο βλαπτικός.

περίβολος δέ ἐστιν ἐν ταύτῃ [sc. τῇ ἀγορᾷ] λίθων καὶ ἱερὸν Λυκαίου Διός. ἔσοδος δ' ἐς αὐτὸ οὐκ ἔστι· τὰ γὰρ ἐντός ἐστι δὴ σύνοπτα, βωμοὶ τέ εἰσι τοῦ θεοῦ καὶ τράπεζαι δύο καὶ ἀετοὶ ταῖς τραπέζαις ἴσοι. καὶ ἄγαλμα Πανός λίθου πεποιημένον, ἐπίκλησις δὲ Σινόεις ἐστὶν αὐτῷ, τὴν τε ἐπίκλησιν γενέσθαι τῷ Πανὶ ἀπὸ νύμφης Σινόης λέγουσι, ταύτην δὲ σὺν ἄλλαις τῶν νυμφῶν καὶ ἰδία γενέσθαι τροφὸν τοῦ Πανός. ἔστι δὲ πρὸ τοῦ τεμένους τούτου χαλκοῦν ἄγαλμα Απόλλωνος θεᾶς ἄξιον, μέγεθος μὲν ἐς πόδας δώδεκα, ἐκομίσθη δὲ ἐκ τῆς Φιγαλέων συντέλεια ἐς κόσμον τῇ Μεγάλῃ πόλει. τὸ δὲ χωρίον ἔνθα τὸ ἄγαλμα ἴδρυτο ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ Φιγαλέων, ὀνομάζεται Βᾶσσαι· τῷ θεῷ δὲ ἡ ἐπίκλησις ἠκολούθηκε μὲν ἐκ τῆς Φιγαλέων, ἐφ' ὅτῳ δὲ ὄνομα ἔσχεν Ἐπικούριος, δηλώσει μοι τὰ ἐς Φιγαλέας τοῦ λόγου. (VIII, 30, 2-4). Φιλολογοὶ προτείνουν «διόρθωση» σε «Οινόεις» καὶ «Οινόης» ἀντίστοιχα γιὰ τὴν ἐπίκληση τοῦ θεοῦ καὶ τὸ ὄνομα τῆς νύμφης, γιὰ προφανεῖς καὶ τετριμμένους λόγους, ἀλλὰ ἐπιγραφή (ἴδε κατωτέρω) που βρέθηκε στο Κωτίλιο, ὅπου ὁ Ναός τοῦ Απόλλωνος Ἐπικουρίου, ἀναφέρει Πάνα Σινόεντα. Ὅποιος ἀγνοεῖ τὸν Πausanias τὸ κάνει με μεγάλο κίνδυνο.

Σε μια σειρά Λατινικῶν κειμένων ἀναφέρεται ἡ δοξασία ὅτι ὁ Πάν γεννήθηκε ἀπὸ νύμφη ὀνόματι Οινόη. Brev. Expos. Vergilii Georg. I 17: alii eum (sc. Panam) ex Aethere et Oenoe [γραφή τοῦ Muenzel, τὰ χειρόγραφα ἔχουν εσφαλμένα Iunone (Ἥρα), πράγμα που δείχνει πρῶιμη ἀρχικὴ διαφθορὰ τοῦ κειμένου]. Τα Scholia Bernensia στὸν Βιργίλιο (ἴδιο χωρίο τῶν Γεωργικῶν) ἔχουν: alii ex Aethere et Oenone (που ἀλλάζουν σε Oenoe οἱ ἐκδότες). Ἔχομε πληροφορίες γιὰ δύο Ἑλληνικὲς πηγές αὐτῆς τῆς ἀποψῆς περὶ καταγωγῆς τοῦ Πανός. Ὁ Ἀρίαιθος ἢ Ἄραιθος ὁ Τεγεάτης ἔγραψε Ἀρκαδικά. Τα Σχόλια στὸν Ρήσο, 36 = Fr.Gr.Hist. 316F4 ἀναφέρουν:

Ἄραιθος δὲ ὁ Τεγεάτης Αἰθέρως αὐτὸν [sc. τὸν Πάνα] καὶ νύμφης Οινόης γενεαλογεῖ· ἔνιοι δὲ Ὀρσινόης νύμφης καὶ Ἑρμοῦ.

Ο Gaertringen, βασιζόμενος στον Πausανία, ορθά διορθώνει το χωρίο του Αραιίου σε «νύμφης Σινόης». [Για νύμφη Σινόεσσα, την μετονομασθείσα σε Άρνη, παρά την Ρέα ομιλούν τα Σχόλια στον Λυκόφρονα, 644]. Το ακολουθούν στο Σχόλιο του Ρήσου όνομα «Ορσινόη» κάνει σαφή τη σύγχυση που δημιούργησε την «Οινόη». Ο Höfer διόρθωσε και το «Ορσινόη» σε «Σινόη», αλλά ίσως πρόκειται για παραλλαγή. Ο Αρκάς Άραιθος ήξερε τι έλεγε, όπως και ο ακριβέστατος περιηγητής Πausανίας που μελετούσε ενδελεχώς και επιτοπίως τις τοπικές παραδόσεις, γνώστης επίσης της τεράστιας προσηγηθείσας ιστορικής και φιλολογικής εργασίας.

Η δεύτερη πληροφορία για την σχετική καταγωγή του Πανός προέρχεται από τα Αρκαδικά του Αρίστιππου (πρo του 150 π.Χ.). Τα Σχόλια στον Θεόκριτο, I, 3/4c = Fr.Gr.Hist. 317F3 αναφέρουν: *Άριστιππος δὲ ἐν τοῖς Ἀρκαδικοῖς Διὸς καὶ νύμφης Οἰνηΐδος* [sc. τον Πάνα είναι]. Η γραφή των χειρογράφων ποικίλει για το όνομα της μητρός. Τα περισσότερα έχουν «Οινηΐδος», ένα σημαντικό (ο Κώδιξ P του genus Laurentianum, cf. Wendel p. XIV) όμως προδίδει διαφθορά στον αρχέτυπό του: «ἠ Νηΐδος». (Στο περιθώριο αναγράφεται απλά «Νηΐδος»). Ἡ κάτι λείπει προ του «ἠ» ή χρειάζεται διόρθωση το κείμενο, και ο Wendel δίνει πειστικά «Σινοΐδος». (Το «Οινοΐδος» του Wilamowitz είναι πενιχρό). Αλλά ο Ahrens προσφέρει μια καλή ιδέα προς την σωστή κατεύθυνση προτείνοντας «Οινόης Ναΐδος». Το ορθό είναι «Σινόης Ναΐδος». Η Σινόη δηλαδή είναι μια Ναϊάς νύμφη. Τα πολλά νερά, πηγές και ποτάμια, όπως θα δούμε, της περιοχής του Λυκαίου ταιριάζουν απόλυτα με αυτή την πρόταση.

Από τα της αγοράς της Μεγαλοπόλεως προκύπτει συνεπώς ότι ο βωμός και η λατρεία του Λυκαίου Διός συνδέονται άρρηκτα με τον ναό και την λατρεία του Επικουρίου Απόλλωνος.

Ἦδη επί Στράβωνος η Αρκαδία είχε αποδυναμωθεί και ερημωθεί με την καταστροφή των πόλεων λόγω συνεχών πολέμων και την

εγκατάλειψη της υπαίθρου που είχε αρχίσει ευθύς μετά την ίδρυση της Μεγάλης Πόλεως.

«δοκεῖ δὲ παλαιότατα ἔθνη τῶν Ἑλλήνων εἶναι τὰ Ἀρκαδικά, Ἀζᾶνές τε καὶ Παρράσιοι καὶ ἄλλοι τοιοῦτοι. διὰ δὲ τὴν τῆς χώρας παντελῆ κάκωσιν οὐκ ἂν προσήκοι μακρολογεῖν περὶ αὐτῶν· αἱ τε γὰρ πόλεις ὑπὸ τῶν συνεχῶν πολέμων ἠφανίσθησαν ἔνδοξοι γενόμεναι πρότερον, τὴν τε χώραν οἱ γεωργήσαντες ἐκλελοίπασιν ἐξ ἐκείνων ἔτι τῶν χρόνων, ἐξ ὧν εἰς τὴν προσαγορευθεῖσαν Μεγάλην πόλιν αἱ πλεῖσται συνωκίσθησαν. νυνὶ δὲ καὶ αὐτὴ ἡ Μεγάλη πόλις τὸ τοῦ κωμικοῦ πέπονθε, καὶ

ἐρημία μεγάλη ἔστιν ἡ Μεγάλη πόλις·

βοσκήμασι δ' εἰσὶ νομαὶ δαψιλεῖς, καὶ μάλιστα ἵπποις καὶ ὄνοις τοῖς ἵπποβάτοισι· ἔστι δὲ καὶ τὸ γένος τῶν ἵππων ἄριστον τὸ Ἀρκαδικόν, καθάπερ καὶ τὸ Ἀργολικόν καὶ τὸ Ἐπιδαύριον» (Στράβων, VIII, 388).

Κάπως καλά κρατιόταν ἀκόμη τότε ἡ Τεγέα καὶ ὁ ναός τῆς Ἀλέας Ἀθηναῖς ἐκεῖ. Κάποιας τιμῆς ἀπελάμβανε καὶ τὸ ἱερόν του Λυκαίου Διός: «καὶ αὐτὴ δὲ [*sc.* ἡ Μαντίνεια] καὶ Ὀρχομενὸς καὶ Ἡραία καὶ Κλείτωρ καὶ Φενεὸς καὶ Στύμφαλος καὶ Μαίναλος καὶ Μεθύδριον καὶ Καφυεῖς καὶ Κύναιθα ἣ οὐκέτ' εἰσὶν, ἢ μόλις αὐτῶν ἵχνη φαίνεται καὶ σημεῖα. Τεγέα δ' ἔτι μετρίως συμμένει, καὶ τὸ ἱερόν τῆς Ἀλέας Ἀθηναῖς· τιμᾶται δ' ἐπὶ μικρὸν καὶ τὸ τοῦ Λυκαίου Διός ἱερόν κατὰ τὸ Λύκαιον[lacuna 10 περίπου σβυσμένων γραμμάτων στον κώδικα A, ἴσως εἶχε γραφεῖ ἐκ παραδρομῆς κάτι που ἐξαλείφθηκε] ὄρος. τῶν δ' ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ λεγομένων

Ρίπην τε Στρατίνην τε καὶ ἠνεμόεσσαν Ἐνίσπην

εὐρεῖν τε χαλεπόν, καὶ εὐροῦσιν οὐδὲν ὄφελος διὰ τὴν ἐρημίαν»

(*ibid.*).

Ὁ Πausanίας ἐπίσης σχολιάζει τὰ τῆς Τύχης τῆς ἱστορίας με ἀφορμὴ τὴν κατερείπωση τῆς Μεγάλης πόλεως (VIII, 33).

Γενικώτερα ὅμως ὁ Περιηγητὴς ἀντιθέτως πρὸς τὸν Γεωγράφο ἐμφιλοχωρεῖ ἰδιαίτερα στὴν Ἀρκαδία λόγω τῆς μοναδικότητάς της.

Πελασγικό υπόστρωμα το οποίο έμεινε κατά το πλείστον ανεπηρέαστο στον πελοποννησιακό πυρήνα από τις μεταβολές που προκλήθηκαν με την Κάθοδο των Δωριέων και την κατάρρευση του Μυκηναϊκού συστήματος ισχύος στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., ενώ φυσικά υπέστη τον πολιτισμικό «εξελληνισμό» του όλου χώρου στο πρώτο ήμισυ της πρώτης χιλιετίας. Η διπλή αυτή συνθήκη κάνει την Αρκαδία παραδειγματικό μελέτημα της ανάδυσης του κλασσικού Ελληνισμού, αποκαλυπτικώτερα στην αλληλεπίδραση του χθονίου και του ολυμπικού πνεύματος και στην εγκατάσταση του Απολλώνιου κάλλους σε έδαφος μυστηρίων της γονιμότητας και του θανάτου.

Όχι σε μεγάλη απόσταση από την κορυφή του Διός προς τα νοτιοανατολικά επί του Λυκαίου ευρίσκεται ο χώρος όπου ετελούντο τα Λύκαια, αγώνες φημισμένοι στην αρχαϊκή και κλασσική εποχή. Επανειλημμένα τους μνημονεύει ο Πίνδαρος (Ολυμπιονίκαι IX, 95-6; VII, 83-4; XIII, 107-8; Νεμεονίκαι X, 48). Το έπαθλο για τους νικητές ήταν χάλκινο, όπως καθιστά σαφές το τελευταίο Πινδαρικό χωρίο, Νεμ. X 45 sqq.: *ἀλλὰ χαλκὸν ... ὄν τε ... καὶ Λύκαιον παρ Διὸς θῆκε...* κτλ. Επρόκειτο περί χαλκίνου τρίποδος, όπως μαρτυρεί ο Πολέμων (Σχόλια, Πίνδαρος, Ολυμπιονίκαι, VII, 153d = Fr. XXVI Preller). Αυτά είναι τα «σκεύη» του Σχολίου 153c. Το ότι ο Ξενίας ο Αρκάς, κατά την κάθοδο των Μυριών στα βάθη της Μικράς Ασίας «τὰ Λύκαια ἔθησε καὶ ἀγῶνα ἔθηκε» (Ξενοφών, Κύρου Ανάβασις, I, 2, 10) με άθλα σπλεγγίδες χρυσές, είναι ένα συγκεκριμένο γεγονός που δεν αντιστρατεύεται την συνήθεια στα Λύκαια. Τι νόημα θα είχαν χάλκινοι τρίποδες υπό τις περιστάσεις στην Μεγάλη Επιστροφή;

Στον χώρο τέλεσης των Λυκαίων παρέκειτο ιερό Πανός και άλσος. «Ἔστι δὲ ἐν τῷ Λυκαίῳ Πανός τε ἱερὸν καὶ περὶ αὐτὸ ἄλσος δένδρων, καὶ ἵππόδρομός τε καὶ πρὸ αὐτοῦ στάδιον· τὸ δὲ ἀρχαῖον τῶν Λυκαίων ἦγον τὸν ἀγῶνα ἐνταῦθα» (Παυσανίας, VIII, 38, 5). Ακριβώς έτσι βλέπουμε σήμερα.-

Σε σωζόμενες δύο επιγραφές με Λυκαιοτικές από το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ. αναφέρεται επώνυμος άρχων ο ιερέας του Πανός (IG V 2, 549 και 550). Η δεύτερη (550) περιλαμβάνει νικητές σε δυο συνεχή Λύκαια. Στα πρώτα η χρονολόγηση δίνεται «[ἐπὶ] ἱερεῖ Ἀγησιστράτῳ Πανός». Στα δεύτερα υπάρχει αταξία και σφάλμα στις δυο πρώτες σειρές: ο γραφεύς έκανε λάθος εγκόπτοντας [[δόλιχον Ἀργεῖος]] στην δεύτερη γραμμή χωρίς όνομα, ενώ λίγους στίχους παρακάτω αναγράφεται κανονικά: «δόλιχον ἄνδρας Φιλιστίδας Ἀργεῖος» (v. 19). Στην πρώτη γραμμή διαβάζεται «ἐπ' ἱε[[ιε]]ρεῖ Ἀεθίου», με λάθος στο «ἱερεῖ» και πιθανώς στο όνομα του ιερέως. Μπορεί να έπρεπε να επιγράψει ο γραφεύς από το κείμενό του το «Πανός», ή και όχι, γιατί και στην πρώτη επιγραφή (549), όπου κατονομάζονται νικητές σε τρία διαδοχικά Λύκαια, η χρονολόγηση των πρώτων γίνεται με ιερέα (όνομα και πατρώνυμο) χωρίς θεό: «ἐπὶ ἱερεῖ Εὐκαμπίδαί Ἐσ[φ]αντίδαι» (η χαρακτηριστική Αρκαδική γενική σε -αι). Στα δεύτερα ρητά επονομάζεται ο ιερέας του Πανός: «ἐπ' Ἀγίαί ἱερεῖ τῷ Πανός». Στα τρίτα ο γραφεύς εγκόλαψε χωρίς αναφορά θεού «ἐπὶ Ξενοστράτῳ ἱερεῖ Λυκαιοτικαί». Πάνω από το «ἱερεῖ» έχει εκ των υστέρων προστεθεί «τῷ Διός».

Η πρόκειται για απλό σφάλμα του προσθέσαντος, ο οποίος υπέθεσε ότι στα Λύκαια θα πρέπει να παίζει πρωτεύοντα ρόλο ο ιερέας του Διός, ή ο ιερέας του Πανός ήταν και του Διός. Η υπόθεση του von Gaertringen ότι υπήρχαν δυο ιερείς και εναλλάξ προήδρευαν των αγώνων είναι grotesque και απίθανη. Το πιθανώτερο είναι ότι ο ιερέας του Πανός είχε την εποπτεία των αγώνων στον χώρο τέλεσης των οποίων υπήρχε άλσος και ιερόν του Πανός. Μάλιστα οι αγώνες και η θρησκεία του Λυκαίου αρχικά αφωρούσε στον αρχέγονο Νεαρῶδη θεό της Αρκαδίας, στον Πάνα. Πάντως ο Πausanias εξακριβώνεται επιγραφικώς και πάλι αληθής στο ότι ο τόπος τέλεσης των αγώνων ήταν παρά το ιερό του Πανός.

Η σύνδεση των αγώνων, του βωμού Λυκαίου Διός και των Βασσών τονίζεται ήδη στον Πίνδαρο. Στον 13^ο Ολυμπιονίκη υμνώντας τον Ξενοφάνη Κορίνθιο σταδιοδρόμο και πένταθλο, απαριθμούνται οι νίκες της οικογένειάς του σε διάφορους αθλητικούς αγώνες. Μεταξύ πολλών άλλων ο ύμνος αναφέρει (νν. 102-4):

τὰ δ' ὑπ' ὀφρύϊ Παρνασσία

ἔξ. Ἄργει δ' ὅσσα καὶ ἐν Θήβαις, ὅσα τ' Ἀρκάσι βάσσαις
μαρτυρήσει Λυκαίου βωμὸς ἄναξ.

Οι Δελφοί και οι Πυθικοί αγώνες προσδιορίζονται από τον παρακείμενο Παρνασσό και την οφρύν του. Παρομοίως τα Λύκαια και το Λύκαιον από τις γειτονικές Βάσσαις, όπου βασιλεύει ο Βωμός και η λατρεία του Λυκαίου Διός. Τις νίκες στα Λύκαια θα διαλαλήσει από την κορυφή του Λυκαίου ο κυρίαρχος βωμός του Διός στις Αρκαδικές Βάσσεις, κοιλάδες και χαράδρες.

[Το «βάσσαις» είναι διόρθωση του Bergk. Τα χειρόγραφα έχουν τα μεν της προβυζαντινής παράδοσης «Ἀρκάσιν ἀνάσσω», τα δε των Βυζαντινών φιλολόγων «Ἀρκάσ' ἀνάσσω», για μετρικούς λόγους. Αλλά η μετρική αποκατάσταση δεν θεραπεύει την σκληρότητα και αδυνατίσματος στην κοντινότερη επανάληψη του «ἀνάσσω... ἄναξ». Ούτε η προσπάθεια των Σχολίων να λάβουν το «ἀνάσσω» όχι με τον βωμό αλλά με τον Ξενοφώντα («δεσπότης γέγονε τοῦ στεφάνου» *ad.loc.*) ευστοχεί και ευτυχεί: είναι ψυχρή και βεβιασμένη. Μακρὰν δεύτερη είναι η τροπή σε «ἄσσω», πλησίον, του Tycho Mommsen. Τα «ἀέθλων» (μια συλλαβή εν συνηχήσει το «αε») του Fennell² και «ἀλσέων» (μια συλλαβή εν συνηχήσει το «εω») του Erbse είναι γενικές δυνατότητες χωρίς ειδικευμένη εύλογη πιθανότητα. Ψυχρό είναι και το «ἄσσω», τραγουδῶν, ἄδων του Christ. «Ἀρκάς ἀνάσσω» ο Hermann, ποιητικότερα αλλά ἀκόμη ψυχρά. «ὅσα τ'

Ἀρκὰς ἄνακτος / μαρτυρήσει Λυκαίου βωμὸς ἄπαξ» Wilamowitz, ασχέτως ἔξυπνο με δολερή απλότητα: ακατάλληλο].

Υπάρχει συμμετρία ανατολής και δύσης με εστία το Λύκαιο. Από τη μια μεριά η Παρασσία, από την άλλη οι Βάσσειες. Προς ανατολὰς ἔχομε τον Απόλλωνα Παράσσιο αφενός (στην πλαγιά του Λυκαίου) και την Δέσποινα και την Μεγάλη Μητέρα αφετέρου (στην Λυκόσ-ουρα = Λυκ-ώρεια, την φυλάσσουσα, φροντίζουσα, εφορώσα τον «Λύκο». Θα επανέλθω δια πολλῶν ἐπὶ του «Λύκου»). Δυτικά είναι ο Επικούριος Απόλλων αφενός, η Ευρυνόμη και η Μέλαινα Δήμητρα αφετέρου. Και ο Παν πανταχού παρών στο φόντο. Ευεργετικός και Νόμιος υπέρ την Λυκόσουρα, ανατολικά. Ζημιεργός και Σινόεις στο Κώτιλο, δυτικά. Η Δέσποινα, Κόρη της Δήμητρας και του Ποσειδῶνος αντικαθιστά την Κόρη-Περσεφόνη (Δήμητρος και Διός) στα μυστήρια της φύσεως, γέννησης-θανάτου και γονιμότητας κατά την Λυκόσουρα (Παυσανίας VIII, 37, 9-10). Και αντιστοίχως στην Φιγαλία, η Μέλαινα Δημήτηρ είναι ακριβῶς η μήτηρ της Δέσποινας από τον Ποσειδῶνα (VIII, 42, 1-2).

Τα πάντα στο και περί το Λύκαιο συνδέονται στενότερα μεταξύ τους. Στην αγορά της Μεγαλόπολης ἔχουν επαναληφθῆ κατά την ίδρυσή της το ἄβατο του Λυκαίου Διός παρά τον Βωμό στην κορυφή (ο ἄναξ βωμὸς του Πινδάρου), οι δύο αετοὶ του Διός ἐκεῖθεν, ο Απόλλων Επικούριος από τις Βάσσειες της Φιγαλείας και ἐπίσης ο Παν Σινόεις από το Κωτίλιον.

Ζεὺς – Δημήτηρ – Κόρη. Ποσειδῶν – Δημήτηρ – Δέσποινα. Μυθολογία και ιερουργία είναι ακριβῶς παράλληλοι, ο συμβολισμὸς συμπίπτει στις δυο τριάδες. Λόγω Πελασγικῆς καταγωγῆς, η Αρκαδική Τριάδα δίνει μεγαλύτερη ἔμφαση στην καθαρὴ χθονιότητα. Ο πατήρ είναι ο Μέγας Πόσις (Ποσ-ειδῶν), ο Χθόνιος Βιαστής, ο Γαίηχος: ο θεὸς μάλλον της Γῆς παρά της Θαλάσσης, η Αρσενική Δύναμη της Χθονιότητας, ο

Γήινος Φαλλός. Παραλλαγμένα στα Ελευσίνια και σχετικά μυστήρια, ο Συζυγών Άρρην είναι ο Ζευς, Ουράνιος Γονιμοποιός Αρχή, εναγκαλιζόμενος την Γη και περισφίγγων πανταχόθεν την γονιμότητά της. (Ουρανός ό ώρῶν). Αλλά εις αμφότερες τις εκδοχές κινούμεθα πάντως εντός της σφαίρας των μυστηρίων της ζωής και του θανάτου, της χθονιότητας και γονιμότητας, της «νεολιθικότητας», του χρόνου ως περιόδου μεν, όχι όμως της αιωνιότητας.

Η Κόρη της Δήμητρας από τον Ουράνιο Πατέρα, τον Δία, είναι η Περσεφόνη, η βασίλισσα του Άδη. Ποια είναι η Κόρη της από τον Χθόνιο Πατέρα, τον Ποσειδώνα; Ο Πausanias το ξέρει αλλά δεν το λέει, φοβάται να αποκαλύψει το Μέγα Μυστήριο (37, 9): *ταύτην μάλιστα θεῶν σέβουσιν οί Ἀρκάδες τήν Δέσποιναν, θυγατέρα δέ αὐτήν Ποσειδῶνός φασιν εἶναι καί Δήμητρος. ἐπικλήσις ἐς τοὺς πολλοὺς ἐστίν αὐτῇ Δέσποινα, καθάπερ καί τήν ἐκ Διός Κόρην ἐπονομάζουσιν, ἰδίᾳ δέ ἐστίν ὄνομα Περσεφόνη, καθά Ὅμηρος καί ἔτι πρότερον Πάμφως ἐποίησαν· τῆς δέ Δεσποίνης τὸ ὄνομα ἔδεια ἐς τοὺς ἀτελέστους γράφειν. Cf. VIII, 25, 7: τήν δέ Δήμητρα τεκεῖν φασίν [sc. οί κάτοικοις της Θέλπουσας (βορειότερα στην δυτική Αρκαδία παρά τον Λάδωνα)] ἐκ τοῦ Ποσειδῶνος θυγατέρα, ἧς τὸ ὄνομα ἐς ἀτελέστους λέγειν οὐ νομίζουσι, καί ἵππον τὸν Ἀρείονα· ἐπὶ τούτῳ δέ παρά σφίσιν Ἀρκάδων πρώτοις Ἴππιον Ποσειδῶνα ὀνομασθῆναι.*

Η μόνη διαφοροποίηση από τα της Φιγάλιας είναι το ότι στην Θέλπουσα γεννήθηκε από την ίππιο μείξη Ποσειδώνος και Δήμητρος (του αρσενικού και του θηλυκού της Γης) μαζί με την Δέσποινα και ο ίππος Αρείων περί ου ο λόγος πολύς στον Όμηρο. Η Δήμητρα Ερινύς της Θέλπουσας ταυτίζεται πλήρως προς την Δήμητρα Μέλαινα της Φιγάλιας. (Και ο Απόλλων Ογκαίος της πρώτης με τον Απόλλωνα Επικούριο της δεύτερης αντιστοιχούν στενά όπως ενδελεχώς θα δούμε). Ότι η Γη είναι η Δήμητρα Ερινύς της Θέλπουσας που γέννησε τον Αρείονα παρά το

άλσος του Ογκαίου Απόλλωνα δηλώνει ο Αντίμαχος (Παυσανίας VIII, 25, 9) στα *Θηβαϊκά* του:

... καὶ Ἀρείονα Θελπουσαῖον,
τόν ρά τ' Ἀπόλλωνος σχεδὸν ἄλσεος Ὀγκαίου
αὐτὴ γαῖ' ἀνέδωκε, σέβας θνητοῖσι ιδέσθαι.

Η Ερινύς Δήμητρα της Θέλπουσας είναι η Γη στην ολοσχερή της χθονιότητα, χθόνια και υποχθόνια, όπως σημαίνεται από τον ίδιο Αντίμαχο σε παπυρικό σπάραγμα (Fr. 65 H. Lloyd-Jonas, P. Parsons):

δὴ τότε Ἐρεινὺς ἦλθεν ἀσήτορος
Ἰῖδος ἐκπρολιποῦσα θοὸν δόμον

[Glossarium Homericum POxy 2517V8: θοόν· τὸν μέλανα ἢ ἀπεχθῆ [διορθώνω]. Epimersmi Homericī: οὐ τὸν μέλανα ἀλλὰ τὸν ἀνίκητον [πάλι διορθώνω ἀπὸ το "ἀκίνητον"]. V. *Supplementum Hellenisticum*, loc.cit. p. 28).

Η Θέλπουσα της Αρκαδίας και η Τιλφούσα της Βοιωτίας αντιστοιχούν. Και τα δυο ονόματα ισοδυναμούν προς τους "Δελφούς" και σημαίνουν την χθόνια μήτρα της γονιμότητας (δελφ- η μήτρα, cf. αδελφοί). Σχόλια στα *Λυκόφρονα*, 1040: πόλις ἐν Ἀρκαδίᾳ (sc. Τέλφουσα), ἔνθα τιμᾶται ἡ Ἐριννύς.

Γη και Ερινύς στην Θέλπουσα είναι η Δήμητρα, όπως φανερώνει ο Αντίμαχος (Παυσανίας, VIII, 25, 4):

Δήμητρος τόθι (sc. η Θέλπουσα) φασὶν Ἐρινύος εἶναι
ἔδεθλον.

Την γονιμοποίηση της Ερινύος Τιλφωσαίης (= Θελπουσαίης) από τον Ποσειδώνα για τη γέννηση της Δέσποινας μαρτυρεί ο Καλλίμαχος (Fr. 652 Pfeiffer):

τὴν [sc. Δέσποιαν] μὲν ὁ [sc. Ποσειδῶν] γ'
ἐσπέρμηνεν Ἐρινύι Τιλφωσαίῃ.

Η Δέσποινα, την οποία οι Αρκάδες «μάλιστα θεῶν σέβουσιν» (Παυσανίας, VIII, 36, 9) είναι η Κυρία, η Κυρίαρχη, η Άνασσα, η Βασιλίσ

και Βασίλεια, η αντιστοιχούσα στην Baalit του Σημιτικού Baal. “Κύπρου Δέσποινα” επικαλείται η διαβόητη πορνική Αφροδίτη της Κορίνθου από τον Πίνδαρο (Fr. 122.14 Machler).

Ο ύμνος προς την Αφροδίτη στις Συρακόσιες ή Αδωνιάζουσες του Θεοκρίτου αρχίζει με την επίκληση “Δέσποινα” (XV, 100-1):

*Δέσποιν', ἂ Γολγῶς τε καὶ Ἰδάλιον ἐφίλησας
αἰπεινάν τ' Ἔρυκα, χρυσῶ παίζοισ' Ἀφροδίτα*

Η πανάρχαια λατρεία της Αφροδίτης στους Γολγούς της Κύπρου συνδέεται με την Αρκαδική αποικία του Αγαπήνορος, αρχηγού των Αρκάδων στον Τρωικό Πόλεμο, στην Κύπρο μετά την πόρθηση της Τροίας (Παυσανίας, VIII, 5, 2). Οι Αρκάδες κατά την παράδοση ίδρυσαν την Πάφο και το ιερό της Αφροδίτης στην Παλαίπαφο κατά την αρχέγονη λατρεία της θεάς στους Γολγούς. Η σχέση Κύπρου και Αρκαδίας μαρτυρείται και από τη συνάφεια των διαλέκτων κατά τους χρόνους του Ελληνισμού. (Cf. e.g. R. Meister, *Die Griechischen Dialekte*, vol. II, Eleisch, Arkadisch, Kyprisch). Αντιστρόφως στην Τεγέα υπήρχε ναός Αφροδίτης Παφίας (Παυσανίας, VIII, 53, 7). Ο φημισμένος θρησκευολογικά και ποιητικά δρυμός και ιερό της Αφροδίτης στο Ιδάλιο ευρίσκετο στο όρος Όλυμπο, συνδεδεμένος με το Κίτιον. Αφροδίτη Ερυκίνη ήταν η κύρια και σημαντική λατρεία στην Ψωφίδα της ΒΔ Αρκαδίας (υπέρ τα Τριπόταμα). Η Ψωφίς συνδέεται μέσω αυτής της λατρείας με τον Έρυκα της Σικελίας, όπως σημειώνει ο Παυσανίας, VIII, 24, 8: *Ψωφιδίοις δὲ ἐν τῇ πόλει τοῦτο μὲν Ἀφροδίτης ἱερὸν Ἐρυκίης ἐστὶν ἐπίκλησιν... ἔστι γὰρ καὶ ἐν Σικελίᾳ τῆς Ἐρυκίνης ἱερὸν ἐν τῇ χώρᾳ τῇ Ἐρυκος ἀγιώτατον τε ἐκ παλαιοτάτου καὶ οὐκ ἀποδέον πλούτῳ τοῦ ἱεροῦ τοῦ ἐν Πάφῳ.*

Οι αναφορές του Θεόκριτου στην επίκληση προς την Δέσποινα Αφροδίτη σχετίζονται λοιπόν με την Αρκαδία και επεισάγουν την λατρεία της Μεσογειακής Κυρίας. Στον Ορχομενό τα κύρια ιερά ήταν του Ποσειδώνα και της Αφροδίτης (Παυσανίας, VIII, 13, 2). Έξω από την

Μαντίνεια υπάρχει πηγή που αποτελούσε κρήνη, την λεγόμενη των Μελιαστών (cf. τις Μελίες Νύμφες). Οι Μελιασταί δρούσαν Διονυσιακά όργια. Δίπλα υπήρχε το Μέγαρο του Διονύσου και ιερό Αφροδίτης Μελανίδος (Παυσανίας, VIII, 6, 5). Το επίθετο παραπέμπει στη Δήμητρα Μέλαινα της Φιγαλείας. Στον μυστηριακό κύκλο εγγράφεται και η Διονυσιακή τελετουργία. Ο Παυσανίας γράφει ως εάν θέλει να απωθήσει αυτόν ακριβώς τον συσχετισμό Δήμητρος Μελαίνης και Αφροδίτης Μελανίδος ως εξώρρηση του μυστικού: *οί Μελιασταί δέ οὔτοι δρῶσι τὰ ὄργια τοῦ Διονύσου, καὶ Διονύσου τὸ μέγαρον πρὸς τῇ κρήνῃ καὶ Ἀφροδίτης ἐστὶν ἱερόν Μελανίδος. ἐπὶ κλησιν δὲ ἡ θεὸς ταύτην κατ' ἄλλο μὲν ἔσχεν οὐδέν, ὅτι δὲ ἀνθρώπων μὴ τὰ πάντα αἱ μίξεις ὥσπερ τοῖς κτήνεσι μεθ' ἡμέραν, τὰ πλείω δὲ εἰσιν ἐν νυκτί.*

Ανεπαρκής αιτιολόγηση βεβαίως πολυσήμαντου γεγονότος που έχω αναλύσει στις Προσωκρατικές μελέτες: πρόκειται κατά βάσιν για την θρησκευολογική αντιθετική ταύτιση Αφροδίτης και Περσεφόνης, της οδού της γένεσης και του θανάτου. (Όπως και ο Άδης ταυτίζεται με τον Διόνυσο καθ' Ηράκλειτο).

Υπερκείμενο του Αφροδίσιου σκότους της Μαντίνειας είναι το Αλήσιον όρος, όπου Δήμητρος άλσος και παρά τα έσχατα του όρους, μόλις ένα στάδιο από την Μαντίνεια υπήρχε το ιερό του Ιππίου Ποσειδώνας. Ίππιος Ποσειδών, Δήμητρα και Μέλαινα Αφροδίτη και Διόνυσος: ο κύκλος κλείνει, το νόημα φανερώνεται. Αφροδίτη, Δήμητρα και Ποσειδών Ίππιος: η τριάς Δέσποινας, Δήμητρας και Ποσειδώνας Ιππίου.

Η Δέσποινα είναι η Αφροδίτη. Μερική ταυτότητα έχει και προς την Άρτεμι (ακόμη και προς την Αθηνά). Όταν η Βασιλίς Κυρία συνάντησε το Ελληνικό μορφοποιητικό βίωμα βιάσθηκε σε μορφές διαφοροποιημένες ταυτιζόμενη περισσότερο ή λιγότερο βάσει των τοπικών χαρακτήρων τους (μυθολογικών και ιεροτελεστικών). Αλλά το βασικό προελληνικό βίωμα

είναι του σκότους της Μήτρας όπου βυσοδομείται η Γέννηση και ο Θάνατος. Η Κυρία του Σκότους είναι η Αφροδίτη, πράγμα που απλώς υπαινίσσεται ο Πausanías με την φαινομενικά απλοϊκή εξήγησή του.

Η Δέσποινα στην θαυμαστή μονολιθική σύνθεση του Δαμοφώντα, από το μέγα ιερό της Λυκόσουρας (Πausanías, VIII, 37, 3-4) κάθεται σε κοινό θρόνο αριστερά της Δήμητρας κρατώντας σκήπτρο (ως Βασιλίσ του Άνω και Κάτω Κόσμου) και με την δεξιά της την μυστική κίστη (με τον Διονυσιακό φαλλό και τα σύμβολα του Ζαγρέα). Δύο θεότητες εκατέρωθεν του θρόνου συμπληρώνουν το έργο. Δεξιά της Δήμητρας ίσταται η Άρτεμις (VIII, 37, 4) αμπεχόμενη δέρμα ελάφου, φέρουσα φαρέτρα επί των ώμων και κρατούσα χθόνια σύμβολα, λαμπάδα με το ένα χέρι και δυο δράκοντες με το άλλο. (Με όφεις χαρακτηρίζονται εικονογραφικά οι Ερινυκές θεότητες, όπως και η Δήμητρα Μέλαινα στο άντρο της Φιγάλιας). Παράκειται κυνηγετικός κύων. Οι ιδιότητες της κοινότερης και της μυστηριακής φύσης της Αρτέμιδος συμπλέκονται προς υποδήλωση της ουσίας της.

Η Άρτεμις θεωρείται εδώ ως θυγάτηρ της Δήμητρας και όχι της Λητούς, εκτός εάν συνδέσουμε την λήθη και κρύψη που το όνομα της Λητούς υποβάλλει προς το γενεσιουργό και θανατηφόρο πυκνό σκότος της γης (παράβαλε την «δεύτερη» αρχή της Παρμενίδειας Κοσμογονίας). Πausanías VIII, 37, 6 = Αισχύλος Fr. 333 Radt: *Δήμητρος δὲ Ἄρτεμιν θυγατέρα εἶναι καὶ οὐ Λητοῦς, ὄντα Αἰγυπτίων τὸν λόγον Αἰσχύλος ἐδίδαξε Εὐφορίωνος τοὺς Ἕλληνας.* Ο Πausanías επαληθεύει εν προκειμένω τον Ηρόδοτο, II, 156, 5: *Ἀπόλλωνα δὲ καὶ Ἄρτεμιν Διονύσου καὶ Ἴσιος λέγουσι (sc. οἱ Αἰγύπτιοι) εἶναι παιῖδας... Αἰγυπτιστὶ δὲ Ἀπόλλων μὲν Ὀρος, Δημήτηρ δὲ Ἴσις, Ἄρτεμις δὲ Βούβαστις. ἐκ τούτου δὲ τοῦ λόγου καὶ οὐδενὸς ἄλλου Αἰσχύλος ὁ Εὐφορίωνος (Fr. 333 Radt) ἤρπασε τὸ ἐγὼ φράσω, μῦθος δὲ ποιητέων τῶν προγενομένων· ἐποίησε γὰρ Ἄρτεμιν εἶναι θυγατέρα Δήμητρος.*

[Ο Αισχύλος πέρασε περιπέτεια και υπέστη και κάποια μορφή έρευνας ή δίωξης λόγω αυτής της ακριτομυθίας του. T93a-d, 94 Radt].

Η Άρτεμις στη Λυκόσουρα είναι κόρη της Δήμητρας και πάρεδρος της Δέσποινας. Αυτό την κάνει και αδελφή της Δέσποινας –αναπολλώνειο χαρακτηριστικό κατ’ εξοχήν. Όσο περισσότερο πλησιάζει η Άρτεμις στον κύκλο της χθονιότητας (στην Δήμητρα και στην Ανατολική Αφροδίτη) τόσο περισσότερο απομακρύνεται από τον Αιγλήτη αδελφό της. Η Δέσποινα και ο Απόλλων αδέρφια είναι ακατονόμαστο. Ό,τι και να έγινε με την Άρτεμι στην σύγκραση του νέου με το παλαιό, αυτό δεν άγγιξε τον Απόλλωνα. Ο Αισχύλος δεν “αιγυπτοποίησε” τον Απόλλωνα για να μιλήσω με Ηροδότειους όρους.

Δεν αποκλείεται παρ’ όλα αυτά ο Πausανίας να ερμηνεύει ακόμη περισσότερο την Δέσποινα όχι μόνον ως αδελφή, αλλά κυρίως ως Άρτεμι, οπότε θα υπέθετε τα δυο αγάλματα στην γλυπτική σύνθεση της Λυκοσούρας ως αναπαραστάσεις των δυο υποστάσεων της θεάς, όπως τα δυο αγάλματα στο Όγκειο της Θέλπουσας ρητά τα εξηγεί ως Δήμητρα Ερινύα και Δήμητρα Λουσία (VIII, 25, 5-7).

Αλλά είναι ακριβέστερο να συνδεθεί πρωτίστως η Δέσποινα με την Αφροδίτη. Πάντως ο Απόλλων δεν ακολούθησε την (μερική) εξομοίωση της Αρτέμιδος προς την προ-Ολυμπίας Πελασγική προκάτοχό της. Έτσι, παρόλο που ο Παν, ως ο νεαρώδης θεός της Αρκαδίας, είχε αρχεγόνως και μαντική λειτουργία (Πausανίας, 37, 11 - ακριβώς στην Λυκόσουρα) και προφήτιν (την Ερατώ, 37, 11-2), εδίδαξε δε κατά μια Αρκαδική διάδοση και αυτόν τον Απόλλωνα την μαντική τέχνη («έμαθε δὲ (sc. ο Απόλλων) καὶ τὴν μαντικὴν τέχνην ὑπὸ τοῦ Πανός· οὗτος γὰρ τοῖς Ἀρκάσι θεμιστεύει πᾶσιν ἐπιμελῶς», Hypothesis Pythiorum, a, p. 2, 3-5 Drachmann), είναι δε ο Ισχυρός Κύριος (37, 11: θεῶν δὲ ὁμοίως τοῖς δυνατωτάτοις καὶ τούτῳ μέτεστι τῷ Πανὶ ἀνθρώπων τε εὐχὰς ἄγειν ἐς τέλος καὶ ὁποῖα ἔοικεν ἀποδοῦναι πονηροῖς [το οποίο είναι ίδιο χαρακτηριστικό του Απόλλωνος,

όπως ο Αρχίλοχος διατρανώνει]), ήταν τέλος ο αρχαιότατος και τιμιώτατος όλων των θεών για τους Αρκάδες (Διονύσιος Αλικαρνασεύς, *Ρωμαϊκή Αρχαιολογία*, I, 32), ευρίσκεται δε παντού λατρευόμενος στην περιοχή του Λυκαίου όρους όπου αρχίζουν τα πάντα, το δε ιερό, άσβεστο πυρ καίγεται στο ιερό του Πανός υπέρ το τέμενος της Δεσποίνης (Παυσανίας, VIII, 37, 11) στην Λυκόσουρα, την πρώτη πόλη του κόσμου (VIII, 38, 1) ως εστία συνεκτικού δεσμού της ανθρώπινης συγκατοίκησης σε πυκνή κοινωνία – εντούτοις ο Απόλλων τον εκτοπίζει πρακτικά στην τάξη του αγροίκου τέκνου της φύσης, πνεύματος της υπαίθρου.

Στην Αρκαδία ο Απόλλων δεν επικάθεται καν επί του Πανός όπως στις Αμύκλες επί του Υακίνθου. Έχομε εδώ αντιθέτως απόλυτα καθαρή την αντιπαράθεση του Δωρικού Ολύμπιου βιώματος επί του Πελασγικού Χθονίου με την αδιαπραγμάτευτη και κυρίαρχη εγκατάσταση του Απόλλωνα σε ένα πεδίο ακραίας χθονιότητας. Ο Απόλλων στο Λύκαιο συμπεριφέρεται όπως ο Απόλλων στις Ευμενίδες του Αισχύλου. Είναι ο Τρομερός Πρωθήβης του Ομηρικού Ύμνου της θεότητάς του.

Και μάλιστα αντί να γίνει σύγκραση έστω του νέου θεού με τον παλαιγενή νεαρώδη, αντιθέτως ο πρώην Φροντιστής Επιμελητής Προστάτης Κυρίαρχος (μεδέων) της Αρκαδίας, από τον οποίο η χώρα κάποτε ονομαζόταν υποτίθεται *Πανία* (Στέφανος Βυζάντιος s.v. Αρκαδία), κατά μια παράδοση υποβαθμίζεται σε υιό του Δωρικού επήλυδος, και μάλιστα στα έσχατα της ηρωικής εποχής γεννηθέντα από την Πηνελόπη. Η δράση του Απολλώνιου πνεύματος στην διαμόρφωση της ολύμπιας θρησκευτικότητας καταφαίνεται όταν ο ίδιος (και Απολλώνιος) ποιητής υμνεί συγχρόνως και την προτέρα περιωπή και τον ύστερο περιορισμό του αρχέγονου θεού. Στα *Κεχωρισμένα των Παρθενείων* ο Πίνδαρος αναπέμπει ευχαριστήριο δοξολογία στον Πάνα επειδή «ό θεός ᾤφθη μεταξύ τοῦ Κιθαιρῶνος καὶ τοῦ Ἐλικῶνος ἄδων παιᾶνα τοῦ Πινδάρου" (*Vita*

Ambrosiana, p. 2.5 Drachmann). Και ο Πίνδαρος ευγνωμονών για την τιμή επικαλείται τον Θεό (Fr. 95 Maehler = Fr. 110 Turyn):

Ὡ Πάν, Ἀρκαδίας μεδέων,
καὶ σεμνῶν ἀδύτων φύλαξ

Ματρὸς μεγάλας ὀπαδέ, σεμνᾶν Χαρίτων μέλημα
τερπνόν.

Ο Παν έφορος φροντιστής της Αρκαδίας (μεδέων), φύλαξ του αβάτου του Λυκαίου Διός και των άδυτων της Μεγάλης Μητρός, επίσκοπος φρουρός του ουράνιου Φωτός και του χθόνιου Σκότους, αλλά και αντικείμενο μέριμνας τερπνό των σεμνών Χαρίτων για την μουσική αρμονία της φύσης και της σύριγγος.

[Ο Πίνδαρος φέρεται να ίδρυσε και ιερό Μεγάλης Μητρός και Πανός πλησίον της οικίας του. V. τα πολλά συλλεγέντα σχετικά από τον Turyn στην μείζονα έκδοσή του *loc.cit.*].

Την οπαδεία και φρουρά της Μεγάλης Μητρός από τον Πάνα εγκωμιάζει ο Πίνδαρος και σε άλλο Παρθένειο (Fr. 196 Maehler = Fr. 111 Turyn):

ὦ μάκαρ, ὄν τε μεγάλας
θεοῦ κύνα παντοδαπόν
καλέοισιν Ὀλύμπιοι.

«Παντοδαπός κύων» της θεάς ο Παν λόγω της ευεργετικής (Νόμιος) αλλά και ζημιογόνου δράσης του («Σινόεις»), όπως ο Σείριος (ο ουράνιος Κύων), όπως ο Ήλιος και όπως ο Απόλλων («νυκτι έοικώς» όταν οργίζεται).

Ο Παν, πάρεδρος Νεαρώδης της Μεγάλης Μητέρας, συμμορφούται προς αρχέτυπο θρησκευτικότητας διήκον από Θράκης μέχρι Μέσης Ανατολής (Κυβέλη και Άττις, Αφροδίτη και Άδωνις).

Για τις Γονές του Πανός, Λατίνοι σχολιαστές αποδίδουν στον Πίνδαρο την ιδέα ότι προήλθε από τον Απόλλωνα και την Πηνελόπη (v. την συλλογή των χωρίων στις δυο εκδόσεις του Maehler και του Turyn). Άλλος Σχολιαστής (ο Servius στο *Auctarium* για τα *Georgica* του Virgilius I, 16 (III 2, 204.5 Thilo-Hagen) ομιλεί για την γένεσή του κατά τον Πίνδαρο *ex Mercurio et Penelopa*. Αλλά τα Σχόλια στην *Σύριγγα* του Θεοκρίτου αποδίδουν στον Πίνδαρο την προαναφερθείσα καταγωγή του θεού από τον Αιθέρα και την Νύμφη Σινόη (διορθώνω, από την γραφή «Οινόης»). Αδικαιολόγητα, ενόψει της ρευστής παράδοσης εν προκειμένω περί του θέματος, εισάγει suo iure ο Schröder την φράση <ένιοι δὲ Απόλλωνος καὶ Πηνελόπης> ὡς καὶ Πίνδαρος, κάνοντας τον Πίνδαρο να θέλει αυτήν την γέννηση. Ο Αισχύλος θεωρεί δυο υποστάσεις του Πανός, μια εκ Κρόνου και μια εκ Διός (Fr. 25b Radt). Που σημαίνει ότι διατηρείται η προτέρα τιτανική τάξη του Πανός και στην νεωτέρα Ολυμπική.

Γενικότερα η ποικιλία των απόψεων για τις Γονές του Πανός είναι ιδιαίτερα εκτεταμένη, σημείο ασάφειας. Έγιναν τέλος και πολλοί Πάνες, όπως πολλοί Σάτυροι (v. Σχόλια στον Θεόκριτο, IV 62/ d.e). Κατ' άλλους συνελήφθη ως και από την κοινή ακολασία πάντων των Μνηστήρων με την Πηνελόπη «καὶ διὰ τοῦτο λέγεσθαι καὶ Πᾶνα» (Σχόλια στον Θεόκριτο I, 3/4 c). Άλλοι πάλι πρόβαλλαν την ίδια ιδέα της ιδιότυπης πανσπερμίας στο θεϊκό πλάνο. Σχολιάζοντας το «παντοδαπὸν» στο παραπάνω χωρίο του Πινδάρου, ο Στέφανος, *Σχόλια στην Ρητορική τοῦ Ἀριστοτέλους* (*Commentaria in Aristotelem Graeca*, XXI 2 p. 304 Rabe) γράφει: *παντοδαπὸν δὲ εἶπεν ὡς συμμιγέντων πάντων τῶν θεῶν τῇ Ρέα ἢ τῇ Ἥρᾳ [δηλαδή πάλι κατά την Τιτανική ἢ την Ολύμπιο κοσμική τάξη] καὶ γεννηθέντα οὕτω τερατώδους τοῦ Πανός... τινὰ δὲ τῶν βιβλίων «κοινὸν μίγμα καλέουσιν» ἔχουσι [sc. στο Πινδάρειο χωρίο]. Δηλαδή μερικά αντίγραφα φέρουν αυτήν την γραφή, σαφηνίζοντας ότι ο Παν είναι κοινόν μείγμα προελθόν από όλων τα σπέρματα.*

Ουδέν διαβοητότερον του ότι έχουμε να κάνουμε εν προκειμένω με συνεχή απίσχνανση του κύρους του Πανός και την μετάπτωσή του σε θεότητα συγκεχυμένης ιδιότητας και ασαφούς χαρακτήρα, τελικά δε σε Αρκαδική γραφικότητα. Ήταν εκεί μάλαγμα για κάθε μόρφωμα, μέχρι την απερίγραπτο φαντασία της γέννησής του από την μείξη όλων των μνηστήρων με την αγνή Πηνελόπη. Πράγμα που εντούτοις είχε βάση στην σχέση του με την Αφροδίτη (της Ανατολής, της Κύπρου και της Κορίνθου) και στον έντονο ερωτισμό του.

Ο νέος θεός ήταν σκληρός με αυτόν τον παλαιγενή, αφού δεν τον ενσωμάτωσε ως τον Υάκινθο ή τον Διόνυσο, ούτε τον απέριψε όπως το θηρίο των Δελφών, τον Πύθωνα. Τον αγνόησε. Και ο Παν εξέπεσε.

Αριστερά της Δέσποινας στο λατρευτικό σύμπλεγμα της Λυκόσουρας, σε αντίστιξη προς την Άρτεμη στην άλλη μεριά, ίσταται ο Άνυτος ως οπλίτης («σχῆμα ὀπλισμένου παρεχόμενος», Πausanίας VIII, 37, 5). Οι εξηγηταί του ιερού θεωρούν τον Άνυτο Τιτάνα και Τροφέα της Δέσποινας. Ο Pausanίας τονίζει τον ουσιώδη θρησκευολογικό χαρακτήρα των Τιτάνων (η του Κρόνου παλαιά και θεία τάξη, η αρρητουργήσασα τον διαμελισμό του Διονύσου) και την Αρκαδική ιδιαιτερότητα του Άνυτου ως Τιτάνα (*ibid.*).

Με τις λατρείες του Λυκαίου πατάμε σε βάθος προ-ολυμπιακής θρησκευτικότητας. Ειδικότερα, ενισχύεται με τον Τιτανικό χαρακτήρα του Ανύτου η ταύτιση Δέσποινας-Αφροδίτης. Η Αφροδίτη και στην κοινή, μη-μυστηριακή, παράδοση προέρχεται από την προ-ολύμπια τάξη, από άλλη αρρητουργία Τιτανική κατά του Ουρανού, Τιτάνας και αυτή από «Οὐρανοῦ ἀντερόεντος», ει και μη εκ Γης. **Στην Αρκαδία έχουμε ισχυρότερη Πελασγοποίηση της θρησκευτικότητας: ο Χθόνιος Άρρην και όχι ο Ουρανός είναι ο πατήρ, η Γη, οργώσα στα κύματα των Βασσών, και όχι η Θάλασσα είναι η μήτηρ.**

Σε ένα πρώτο βασικό επίπεδο συναντάμε στην Αρκαδική Παρρασία και τις Βάσσειες, περί το Λύκαιο, την νεολιθική γεωργική θρησκευτικότητα με τα μυστήρια της γυναικείας γονιμότητας, εκφραζόμενα δια της δυάδας Δημήτηρ ~ Γη / Δέσποινα ~ Αφροδίτη (και εν μέρει Άρτεμις), συμπληρούμενης από το τρίτο και υφείμενο μέλος Άνυτος – Παν ~ πάρεδρος, τροφός, φύλαξ, οπαδός, κύων. Η Λυκόσουρα ανατολικά και η Φιγάλια δυτικά φανερώνουν έντονα αυτήν την θρησκευτικότητα. Η Μέλαινα Δημήτηρ στο άντρο της Φιγάλειας και η Ευρυνόμη στην δυσπρόσιτη συμβολή του Λύμακος στη Νέδα εκφράζουν την θήλεια διπολικότητα.

Για το ιερό της δεύτερης η περιγραφή του Πausανία ανταποκρίνεται ακριβώς στην σημερινή κατάσταση (VIII, 41, 4): *ἡ δὲ συμβάλλουσι τὰ ρεύματα [sc. του Λύμακος και της Νέδας] ἔστι τῆς Εὐρυνόμης τὸ ἱερόν ἅγιόν τε ἐκ παλαιοῦ καὶ ὑπὸ τραχύτητος τοῦ χωρίου δυσπρόσοδον· περὶ αὐτὸ καὶ κυπάρισσοι πεφύκασι πολλαὶ τε καὶ ἀλλήλαις συνεχεῖς.*

Το ιερό άνοιγε μια φορά τον χρόνο, οπότε τελούνταν θυσίες δημόσιες και ιδιωτικές. Το ξόανο της θεάς είναι «*εἰκῶν γυναικὸς τὰ ἄχρη τῶν γλουτῶν, τὸ ἀπὸ τούτου δὲ ἔστιν ἰχθύς*», συνδέεται δε προς το έδαφος δια χρυσῶν αλύσεων (VIII, 41, 5-6). Το είδωλο ήταν λοιπόν πανομοιότυπο με μορφές της «Συρίας Θεάς». Η Φοινικική Δερκετώ (≈ Αταργάτις ≈ Ασάρτη ≈ Μεσανατολική Αφροδίτη [για την ταυτότητα των ονομάτων v. Στράβων, XVI, 785]) απεκαλύπτετο κατά το ήμισυ γυνή, το κάτω δε ουρά ιχθύος. Λουκιανός, *Περὶ τῆς Συρίας θεοῦ, 14: Δερκετοῦς δὲ εἶδος ἐν Φοινίκη ἐθυσάμην, θέημα ξένον· ἡμισέη μὲν γυνή, τὸ δὲ ὀκόσον ἐκ μηρῶν ἐς ἄκρους πόδας ἰχθύος οὐρὴ ἀποτείνεται.* Υπήρχαν παραλλαγές στη μορφή της θεάς, πάντα με την ιερότητα (και αποχή) του ιχθύος. Στην Ασκάλωνα της Συρίας, μόνο το πρόσωπο ήταν γυναικός, το δε υπόλοιπο σώμα ιχθύος. Διόδωρος, II, 4: *Κατὰ τὴν Συρίαν τοίνυν ἔστι πόλις Ασκάλων, καὶ ταύτης οὐκ*

ἄποθεν λίμνη μεγάλη καὶ βαθεῖα, πλήρης ἰχθύων, παρὰ δὲ ταύτην ὑπάρχει τέμενος θεᾶς ἐπιφανοῦς, ἣν ὀνομάζουσιν οἱ Σύροι Δερκετοῦν· αὕτη δὲ τὸ μὲν πρόσωπον ἔχει γυναικός, τὸ δ' ἄλλο σῶμα πᾶν ἰχθύος.

Οι αλύσεισ κρατοῦν ἔμπεδο την θεά και εμποδίζουν την αποδημία της. Στην Σπάρτη μοναδικός διώροφος και δυσπόστατος αρχαίος ναός της Αφροδίτης έχει στο ισόγειο Αφροδίτης ξόανο ωπλισμένης, στο υπερώο δε Μορφούς ιερό: «ἐπίκλησιν μὲν δὴ Αφροδίτης ἐστὶν ἢ Μορφώ, κάθηται δὲ καλύπτραν τε ἔχουσα καὶ πέδας περι τοῖς ποσί» (Παυσανίας, III, 15, 11).

Σε ἓναν μεγάλο Βοιωτικό αμφορέα των αρχών του 7^{ου} αιώνα π.Χ. (Αθήνα, Εθνικό Αρχ. Μουσείο 220· J. Boardman, *Early Greek Vase Painting*, Fig. 102.1 και 2, E. Simon, *Die Götter der Griechen*, Fig. 139) παρίσταται σε μετόπη επί της μιας πλευράς της κοιλίας του γυναικεία θεότητα με μέγα εκτεταμένα φτερά αντί χεριών. Υπέρκεινται εραλδικά εκατέρωθεν της κεφαλής της πτηνά (ίσως περισσότερές εννοούνται), ενώ παρὰ πόδας αντιπαρατίθενται τελετουργικά δύο αγριευόμενα λεοντάρια. Κάτω από τα χέρια-φτερά της σχεδιάζονται κεφαλή βοός (βούκρανον) και ἓνας μηρός (μηρίον): η αναφορά είναι σε θυσία. Στο κάτω μισό της θεάς, κατά μήκος του σώματός της, απεικονίζεται ἰχθύς. Στην απέναντι πλευρά του αμφορέα, δεύτερη μετόπη καταλαμβάνεται κυρίως από μέγα ιπτάμενη περισσότερά (μάλλον), ενώ κάτω της ευρίσκεται λαγός.

Ἐχομε την Μεγάλη Θεά της Ανατολής, Μεγάλη Μητέρα (Κυβέλη με τους λέοντες), Αφροδίτη, Συρία θεά (περιστερά, ἰχθύς), πτερωτή κατά το πάγιο Ανατολικό και Μεσογειακό ιδίωμα ως Φοβερή Ισχυρή «Τεράστια» (Τέρας). Η Βοιωτία είχε κατά τις παραδόσεις ισχυρή Φοινικική επίδραση (Κάδμος). Η Αρκαδία είχε και αυτή σημαίνουσα σχέση με την Κύπρο, όπου η Φοινικική παρουσία είναι δεδομένη.

[Δεν χρειάζεται να υποθέσουμε ὅλη την θεωρία του V. Bérard, *De L'Origine des Cultes Arkadiens*, 1894, για να εξηγήσουμε τα σχετικά

θρησκευολογικά φαινόμενα του Ελληνισμού. Φτάνει η παραδοχή στοιχείων από μια Μεσογειακή «Κοινή» της δεύτερης χιλιετίας π.Χ.].

Η Μεγάλη Θεά της Ανατολής, της Μεσογειακής Κοινής, με τις διάφορες εμφάνσεις του χαρακτήρα της σε Ανατολία και Μέση Ανατολή, οικειοποιήθηκε ποικιλοτρόπως από την θρησκευτικότητα του νέου βιώματος του Ελληνισμού την πρώτη χιλιετία π.Χ. Χαρακτηριστικότερη είναι η περίπτωση της Εφεσίας Αρτέμιδος, βρίθουσας με τα ιδιώματα της Κυβέλης. Για τον Λουκιανό η Σύρια θεά αντιστοιχεί στην Ήρα, ως Βασιλίδα σύνευνη του Δία. Η «Κυρία» διανεμήθηκε στην Ελληνική πολυσχιδία, στην νέα θεολογία που εκφράστηκε, που «δημιουργήθηκε» όπως παρατηρεί ο Ηρόδοτος, από τον Όμηρο και τον Ησίοδο. Η θρησκεία του Ελληνισμού είναι «ποιητική» (με την βαρυσήμαντη έννοια της λέξης) όπως του Εβραϊσμού είναι «προφητική».

Η Άρτεμις ως «παρθένα» φύση, πνεύμα της θήλειας παρθενικότητας και της ανέγγιχτης, άγριας, καθ' εαυτής και εν εαυτής φύσης, παρουσίασε ισχυρή ροπή ταυτοποίησης με την Κυρία της Ανατολής. Οι Φιγαλιείς της εποχής του Πausανία θεωρούσαν την Ευρυνόμη ως Άρτεμη: *τὴν δὲ Εὐρυνόμην ὁ μὲν τῶν Φιγαλέων δῆμος ἐπίκλησιν εἶναι πεπίστευκεν Ἀρτέμιδος* (Πausανίας, VIII, 41, 5). Ο συσχετισμός έχει βεβαίως βάση, αλλά δεν δίνει την ολοκληρία του φαινομένου: η ταύτιση είναι μερική. Συνεχίζει ο Πausανίας με την ερμηνεία των λογίων Φιγαλέων που είχαν στην κατοχή αρχαία τεκμήρια: *ὄσοι δὲ αὐτῶν παρελήφασιν ὑπομνήματα ἀρχαῖα, θυγατέρα Ὀκεανοῦ φασὶν εἶναι τὴν Εὐρυνόμην, ἧς δὴ καὶ Ὀμηρος ἐν Ἰλιάδι ἐποίησατο μνήμην, ὡς ὁμοῦ Θέτιδι ὑποδέξαιτο Ἑφαιστον* (*ibid.* Το Ομηρικό χωρίο είναι *Ἰλιάς*, Σ 398 sqq.). Με την θέση αυτή συντάσσεται και ο ίδιος ο Πausανίας κυρίως λόγω της ιχθυομορφίας της θεάς (VIII, 41, 6). Αλλά βεβαίως ούτε η πολύμαζος παρθένος της Εφέσου φαντάζει εκ πρώτης όψεως συμβατή, αλυσσοδεμένη και αυτή, όπως η Ευρυνόμη.

Ευρυνόμη είναι η ευρέως νέμουσα, η ευρείας Νομής και Νόμου και Κυριαρχίας, όντως η Κυρία και Δέσποινα. Η Ομηρική συμπαρατάξη της με την Θέτιδα δεν είναι φυσικά τυχαία. Η Θέτις είχε αναχθεί από τον Αλκμάννα σε πρώτηστη κοσμογονική αρχή. Έθετε την κοσμική τάξη. Θα γεννούσε πανίσχυρο Υιό υπέρ τον Πατέρα, για αυτό συζεύχθηκε παρά την θέλησή της με τον θνητό Πελέα και έφερε στον κόσμο τον μεγαλύτερο ήρωα, τον Αχιλλέα.

Κατά μια ορφική παράδοση μνημονευόμενη στα Αργοναυτικά του Απολλώνιου Ρόδιου ο Οφίων και η Ευρυνόμη ήταν οι πρώτοι κοσμοκράτορες, με τους οποίους πάλεψαν και νίκησαν ο Κρόνος και η Ρέα, ρίπτοντάς τους στον Ωκεανό, στα πέρατα της γης (I 503 sqq.). Την παράδοση αυτή είχε πρώτος επεξεργαστεί ο Φερεκύδης από την Σύρο, στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα π.Χ. (7B4 DK; cf. 7A11). Ο Φερεκύδης, “μικτός θεολόγος” κατά τον Αριστοτέλη, εθεωρείτο από μερικούς ότι είχε μορφοποιήσει τα Ορφικά («ὄν λόγος τὰ Ὀρφέως συναγαγεῖν» Suda s.v.), και ότι είχε επηρεαστεί από τα φοινικικά θρησκευολογικοκοσμογονικά (*ibid.*; Φίλων Βύβλιος ≈ Σαγχοιιάθων apud Ευσέβιος, *Εὐαγγελικὴ Προπαρασκευή*, I, 10, 50, όπου υποστηρίζεται η Φοινικική καταγωγή του σχετικού μύθου για τον Οφίωνα).

Κατά την Βοιωτική παράδοση η παλαιογενής Ευρυνόμη ήταν μητέρα των Χαρίτων (ιδιαίτερος λατρευομένων στον Ορχομενό). Η παράδοση αυτή συνέπιπτε με την Ορφική: «*Ἡσίδοσ δὲ ἐν Θεογονίᾳ, προσιέσθω δὲ ὄτω φίλον τὴν Θεογονίαν, ἐν δ' οὖν τῇ ποιήσει ταύτη τὰς Χάριτάς φησιν εἶναι Διός τε καὶ Εὐρυνόμης, καὶ σφίσιν ὀνόματα Εὐφροσύνην τε καὶ Ἀγλαΐαν εἶναι καὶ Θαλίαν. κατὰ ταῦτὰ δὲ ἐν ἔπεσίν ἐστι τοῖς Ὀνομακρίτου*» (Παυσανίας, IX, 35, 5). [Ἡσίδοσ, *Θεογονία*, 907 sqq., cf. 358. Cf. Απολλόδωρος, *Βιβλιοθήκη*, I, 13. Κατά τον Παυσανία ο Ονομάκριτος συνέλεξε και συνέθεσε το αρχαϊκό Ορφικό κοσμογονικό έπος].

Την ίδια παράδοση καταγράφει ο Καλλίμαχος στα *Αίτια* του Fr. 6 Pfeiffer, ως μια από τις εκδοχές για την καταγωγή των Χαρίτων.

οί δ' ἔνεκ' Εὐρυνόμη Τιτηνιάς εἶπαν ἔτικτεν (sc. τὰς Χάριτας). Τιτηνιάς διότι πατήρ της ήταν ο Ωκεανός, εκ της Τιτανικής γενεάς. Στα αρχαία Σχόλια επί του κειμένου καταγράφονται οι διάφορες απόψεις για τους γονείς των Χαρίτων (Schol.Flor. p. 13.29-35 Pfeiffer). Ο ίδιος ο Καλλίμαχος προτιμούσε την γέννησή τους από τον Διόνυσο και την Κορωνίδα, Νύμφη Ναξία (*ibid.*).

Η Ευρυνόμη της Βοιωτικής παράδοσης (ΗΣίοδος και αμφορεύς) είναι η Ευρυνόμη της Ορφικής, και η Ευρυνόμη της Αρκαδικής Φιγάλιας. Η ίδια η Μέλαινα Δήμητρα εικονιζόταν κρατώντας ιχθύ (δελφίνα) με το ένα χέρι και περιστερά με το άλλο (Παυσανίας VIII, 42, 4) – σύμβολα της «Συρίας θεάς» και της Κυρίας Αφροδίτης, την οποία ως Δέσποινα-Ευρυνόμη γέννησε. Η Ορφική διάσταση ενισχύεται από το ότι η κεφαλή της Δήμητρας ήταν ίππειος με πρόσφυση δρακόντων και άλλων θηρίων: *κεφαλὴν δὲ καὶ κόμην εἶχεν ἵππου, καὶ δρακόντων τε καὶ ἄλλων θηρίων εἰκόνες προσεπεφύκεσαν τῇ κεφαλῇ* (*ibid.*). Οι τερατοειδείς αυτές προσφύσεις είναι χαρακτηριστικό Ορφικό φαινόμενο, ιδίως για τις πρώτες κοσμογονικές αρχές.

Η Ευρυνόμη της Φιγάλιας είναι η Δέσποινα της Λυκόσουρας, και η Μέλαινα Δημήτηρ της πρώτης η Δημήτηρ της δεύτερης. Το άγιο ιερό της Ευρυνόμης έκειτο στην συμβολή Λύμακος και Νέδας – απέναντι προς νότο στα βουνά ψηλότερα ήταν το άντρο της Μελαίνης Δήμητρος, παρά το οποίο υπήρχε άσος δρυών και «ὔδωρ ψυχρὸν ἄνεισιν ἐκ πηγῆς» (Παυσανίας, VIII, 42, 12). Το ύδωρ αυτό το *ψυχρὸν* (χθόνιον σήμα κατά τα Ορφικά: η ψυχή στον θάνατο θα συναντήσει κρήνην “τῆς Μνημοσύνης ἀπὸ λίμνης/ ψυχρὸν ὔδωρ προρέον” OF 32a Kern, η ψυχή του θανόντος ξεραίνεται και φλέγεται από δίψα, οδηγείται να πιεί από αέναο κρήνη όπου κυπάρισσος, OF 32b Kern) αντιστοιχεί στον Λύμακα όπου πλύθηκε

και καθαρίστηκε η Ρέα μετά την γέννηση του Δία (ονομασθέντος του ρέματος από τα «λύματα» της κάθαρσης). Πausανίας, VIII, 41, 2.

Την αρχέγονη, γεωργική («νεολιθική») βιωματική θρησκευτικότητα καταδεικνύει και η δημόσια ετήσια επίσημη (όπως και της Ευρυνόμης) θυσία στην Μέλαινα Δήμητρα (ήταν άραγε την ίδια μέρα με εκείνης;)

Ταύτης μάλιστα ἐγὼ τῆς Δήμητρος ἕνεκα ἐς Φιγαλίαν ἀφικόμην, καὶ ἔθυσσα τῇ θεῶ, καθὰ καὶ οἱ ἐπιχώριοι νομίζουσιν, οὐδέν, τὰ δὲ ἀπὸ τῶν δένδρων τῶν ἡμέρων τὰ τε ἄλλα καὶ ἀμπέλου καρπὸν, καὶ μελισσῶν τε κηρία καὶ ἐρίων τὰ μὴ ἐς ἐργασίαν πω ἦκοντα, ἀλλὰ ἔτι ἀνάπλεα τοῦ οἰσύπου, [ἄ] τιθέασιν ἐπὶ τὸν βωμὸν ὠκοδομημένον πρὸ τοῦ σπηλαίου, θέντες δὲ καταχέουσιν αὐτῶν ἔλαιον. ταῦτα ἰδιώταις τε ἀνδράσι καὶ ἀνὰ πᾶν ἔτος Φιγαλέων τῶ κοινῶ καθέστηκεν ἐς τὴν θυσίαν.

Πausανίας VIII, 42,11.

Στο πρώτο επίπεδο Αρκαδικής θρησκευτικότητας ανευρίσκουμε την Τριάδα Μέλαινας Δήμητρας (Γης ~ Ερινύος) – Δέσποινας Αφροδίτης (ως βασικής Κυρίας) – Πανός (του άρρενος σε σχετικά δευτερεύουσα θέση, Παρέδρου και Φύλακος και Πυλ-ωρού). Ο Παν εθριάμβευε και στο Λύκαιον όρος. Ο ιερεύς του επετρόπευε στα Λύκαια. Άλσος και Ιερόν Πανός υπήρχε στην τοποθεσία τέλεσης των Αγώνων κοντά στην κορυφή του όρους. Πάνω από το ιερό της Δέσποινας στην Λυκόσουρα ήταν ιερό του Πανός (Πausανίας VIII, 37, 11). Τα υψώματα προς Νότο της Λυκόσουρας και νοτιοδυτικά (τα Νόμια όρη) ήταν αφιερωμένα στον Πάνα, όπου υπήρχε ιερό του Νομίου Πανός και τόπος Μέλπεια. Ιδιώματα του Απόλλωνος (μουσική, μολπή, νομές και νόμοι, μαντική) αρχεγόνως ανήκαν στον Πάνα (Πausανίας VIII, 38, 11): *τῆς Λυκόσουρας δὲ ἔστιν ἐν δεξιᾷ Νόμια ὄρη καλούμενα, καὶ Πανός τε ἱερὸν ἐν αὐτοῖς ἔστι Νομίου, καὶ τὸ χωρίον ὀνομάζουσι Μέλπειαν, τὸ ἀπὸ τῆς σύριγγος μέλος ἐνταῦθα Πανός εὔρεθῆναι λέγοντες.*

[Όταν κινείται πραγματικά ή νοερά σε οδό, ή ακολουθεί το ρεύμα ποταμού, ο Πausanίας χρησιμοποιεί το δεξιά και αριστερά για προσανατολισμό κατά το άνυσμα της κίνησης. Εάν δεν υφίσταται κατεύθυνση κίνησης, τότε το δεξιά και το αριστερά αναφέρονται σε προσανατολισμό κατά τα σημεία του ορίζοντα: η βασική στάση καθορά την ανατολή. Έτσι μένοντας στατικά στην Λυκόσουρα, τα Νόμια δεξιά είναι προς νότο. Το Λύκαιο αριστερά είναι προς βορρά : *ἐν ἀριστερᾷ δὲ τοῦ ἱεροῦ τῆς Δεσποίνης τὸ ὄρος ἐστὶ τὸ Λύκαιον* (VIII, 38, 2)].